

ולטר מנושק

השמדת היהודים בסרביה

ב-6 באפריל 1941, כשפלו הגייסות הגרמניים ליוגוסלביה ללא הכרזת מלחמה, חיו בארץ זאת כ-80,000 יהודים. כ-55,000-60,000 יהודים יוגוסלבים וכ-4,000 פליטים יהודים מארצות אחרות נספו בשואה.¹ בכך נרשם ביוגוסלביה אחד מן השיעורים הגבוהים ביותר של קרבנות היהודים בשואה.

לאחר כניעתה הצבאית של יוגוסלביה במחצית אפריל 1941 רוסקה המדינה היוגוסלובית וחולקה בין מעצמות הציר. תהליך ההשמדה של יהודי יוגוסלביה התנהל בצורה שונה מאזור לאזור. מנגנון ההשמדה שם את ידו על היהודים במועדים שונים ובנימוקים שונים בהתאם למקום שבו חיו - תחת שלטון הכיבוש הבוגלרי, ההונגרי, האיטלקי, הגרמני, או בתחומי מדינת אוסטשה הקרואטית. חלקם הגדול של היהודים שחיו בקרואטיה נרצחו במחנות הרבים בידי אנשי אוסטשה הקרואטים למשל ביסנובץ (Jasenovac) או בסטרה גרדיסקה (Stara Gradiška), אם לציין רק שניים מבין המחנות הידועים ביותר. רק חלק קטן יחסית נשלח לאושוויץ החל ב-1943, במסגרת הפתרון הסופי של השאלה היהודית.

בעוד שההשמדה ההמונית פסחה על כ-16,000 היהודים שחיו בשטחים שסופחו על-ידי הונגריה (ברניה הדרומית, בצ'קה) עד לפלישת הגייסות הגרמניים להונגריה במרס 1944, הודיע ראש הסיפ"ו (Sicherheitspolizei, Sipo) והס"ד בסרביה, עמנואל שפר (Schäfer), כבר ביוני 1942 למשרד הראשי לביטחון הרייך (Reichssicherheitshauptamt, RSHA): "סרביה נקיייה מיהודים".² בתוך קצת למעלה משנה של כיבוש צבאי רצחו הוורמכט והסיפ"ו כמעט את כל 17,000 היהודים שחיו בתחומי סרביה.³

א

המתקפה על מדינות הבלקן באפריל 1941 לא תוכננה כמלחמת השמדה מטעמים של אידאולוגיה גזענית. בריסוקה של המדינה היוגוסלובית ובחלוקתה, וכן בכיבוש יוון, ביקשו

¹ Holm Sundhausen, "Jugoslawien," in Wolfgang Benz (ed.), *Dimension des Völkermords: Die Zahl der jüdischen Opfer des Nationalsozialismus*, Munich, 1991, p. 329

² Walter Manoschek, "'Serbien ist judenfrei': Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42," *Schriftenreihe des Militärgeschichtlichen Forschungsamtes*, vol. 38, Munich, 1995

³ אי אפשר לברר את המספר המדויק של הקרבנות היהודים. מתוך כ-12,500 יהודי סרביה, 4,200 היהודים הבגטים וכ-1,000 הפליטים היהודים ממדינות אחרות, עלה בידי מעטים בלבד להציל את חייהם על-ידי בריחה מבעוד מועד או על-ידי ירידה למחתרת.

מעצמות הציר לבצר את האגף הדרום-מזרחי בכוחות מצומצמים ככל האפשר לקראת המתקפה על ברית המועצות, ולרתום את משאבי הארצות הכבושות לצורכי כלכלת המלחמה. לאחר כניעתם המהירה של צבאות יוגוסלביה ויוון נשאר תחת ממשל כיבוש צבאי של הרייך השלישי רק סרביה, בגבולותיה שמלפני 1912, וחלק קטן יחסית מיוון.

לאחר הוצאת העוצבות הלוחמות מתחומי יוגוסלביה הועברו לסרביה ולקרוואטיה ארבע דיוויזיות כיבוש שהוקמו במיוחד למטרה זו. שתיים מהן, דיוויזיות החי"ר ה-717 וה-718, הוקמו ב"אוסטמרק". הרכב הדיוויזיות נקבע לפי ארצות המוצא של אנשיהן: רוב הקצינים והחוגרים בשתי הדיוויזיות היו ממוצא אוסטרי. דיוויזיות הכיבוש תוגברו בשישה גדודי מילואים, שאנשי ארבעה מהם היו אף הם ממוצא אוסטרי. מאביב 1941 ואילך היו אפוא אנשי החי"ר מן ה"אוסטמרק" הגרעין הקשה של מנגנון הכיבוש הצבאי.⁴ אחוז האוסטרים הגבוה מעבר לכל פרופורציה לא היה פרי המקרה. בכל הנוגע לסרביה נקט היטלר, לדברי פרנץ נויאהוזן (Neuhausen), הממונה על כלכלת סרביה, "אותה עמדה שנקטו האוסטרים ב-1914. כאוסטרי, דבק היטלר בעמדה זו ללא סייג והורה על נקיטת צעדים קשים כלפי הסרבים. מלבד זאת גרס שרק האוסטרים מיטיבים להכיר את הסרבים, וכי הם היחידים המוסמכים להעריך עניינים מדיניים, כלכליים ואחרים בסרביה".⁵

תמונת האויב האנטי-סרבית המסורתית מ-1914 שרווחה באוסטריה (הסרבים הואשמו באחריות לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, שאוסטריה היתה בין המובסות בה), היתה הבסיס האידאולוגי המוצק שעליו הועמדו ב-1941 המטרות המדיניות הגזעניות של הנציונל-סוציאליזם. באביב 1941 הניחה צמרת הוורמכט להיטלר לשכנעה לצאת ל"מסע צלב נגד הבולשוויזם היהודי" (כך קייטל Keitel, ראש הפיקוד העליון של הוורמכט), ומיסדה את שיתוף הפעולה בין הצבא ל"עוצבות הפוליטיות-משטרתיות המיוחדות" (politisch-polizeiliche Sonderformationen) של הימלר, הסיפ"ו, הס"ד והס"ס.⁶ בארצות הבלקן

⁴ Bundesarchiv Militärarchiv (BA-MA), RH 26-718/3, RH 20-12/121; Georg Freiburg Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und der Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939-1945*, vol. 13, Osnabrück, 1976, pp. 127-132

⁵ פרוטוקול חקירה של הממונה הכללי לשעבר על כלכלת סרביה, פרנץ נויאהוזן, מן הכלא הצבאי היוגוסלובי בבלגרד, 20 בספטמבר 1947. ציטוט מתוך: Venceslav Glisič, *Der Terror und die Verbrechen des faschistischen Deutschland in Serbien von 1941 bis 1944*, Ph.D. dissertation, Berlin, 1968, p. 31

⁶ פקודת המפקד העליון של צבא היבשה להסדרת פעולות הסיפ"ו והס"ד במסגרת הצבא בזמן המתקפה על ברית המועצות, 28 באפריל 1941, ציטוט מתוך: Norbert Müller (ed.), *Deutsche Besatzungspolitik in der UdSSR*, Cologne, 1980, pp. 42-44

הוסמכו ה"עוצבות המיוחדות" של הימלר לפעול לא רק נגד "מהגרים, מחבלים, טרוריסטים וכדומה" אלא גם נגד "יהודים וקומוניסטים".⁷

הצעדים הראשונים של השמדת היהודים החלו מיד עם תחילת הכיבוש, והתהליך התנהל לפי הדגם שכבר יושם בארצות אחרות: רישום, סימון, גזלת רכוש, והרחקה מכלל החברה. כבר יומיים לפני כניעת הצבא היוגוסלוי נתן מפקד האיינזצגרופה בבלגרד וילהלם פוקס (Fuchs) הוראה, שעל פיה כל יהודי בלגרד חייבים להתייצב לרישום: "יהודים שלא ימלאו אחר חובת רישום זו, יוצאו להורג ביריה",⁸ איימו מודעות אזהרה מעל קירות הבתים. מן ההתחלה לקחו גם גורמים צבאיים חלק פעיל ברדיפת היהודים. בעיר בצ'קרק (Veliki Bečkerek) בחבל בנט (Banat) למשל, חייב המפקד המקומי את היהודים עוד באפריל 1941 לענוד את הטלאי הצהוב, והורה על העברת כ-2,000 חברי הקהילה היהודית לגטו בעיר.⁹ בבלגרד הורה מפקד המשטרה הצבאית אוברסט פון קייזנברג (von Kaisenberg) על הגבלת חופש התנועה ועל הגבלת שעות הקנייה ליהודים.¹⁰

זרועות הוורמכט לקחו חלק גם בשוד הרכוש היהודי: המשטרה הצבאית החרימה דירות וחנויות יהודיות על ציודן. החפצים הניידים הועברו למחסנים, שם יכלו אנשי מפקדת המשטרה הצבאית וכל אנשי כוחות הכיבוש לרכוש אותם בזול כנגד אישורים מיוחדים.¹¹ אל לנו להמעיט ממשקל השפעתה של ביזת נכסיהם החומרניים של היהודים על תודעת אנשי הוורמכט. קצין מטה גרמני שהיה מוצב בבנט סיפר במכתב ששלח בדואר הצבאי על היתרונות המעשיים של רדיפת היהודים: "לפני שבועות אחדים עוד השתוללה כאן המלחמה. את עקבותיה אין למצוא כאן, שכן האויב נשא רגליו ונמלט כשהשריון שלנו בעקבותיו. העקבות היחידים לכך הם שכל היהודים ברחו, נורו למוות או נלקחו בשבי. ארמונות שלמים, וילות כלילות פאר עומדים ריקים. אנשי החי"ר שלנו, נגדים וכו' מרגישים טוב מאוד בהם. הם חיים בהם כמו אנשים מכובדים".¹²

⁷ OKH, GenStdH/GenQU., Abt. Kriegsverwaltg. no. II/0308/41 g.K. Chefs bis Helmut Krausnick and ציטוט מתוך: Hans=Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges: Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*, Stuttgart, 1981, p. 137

⁸ ארכיון צבא יוגוסלוייה, בלגרד, (VIIB), Vojno Istorijski Institut, Belgrad (VIIB), הארכיון הגרמני, 50-4-4.

⁹ צו מ-23 באפריל 1941, תעודות נירנברג NOKW-1100.

¹⁰ VIIB, הארכיון הגרמני, 12-1-66.

¹¹ עדויותיהם של: Anton W. ו-Willi J., *Zentrale Stelle der*

.Landesjustizverwaltungen Ludwigsburg (ZStL), 503 AR 12/62, Beiakte vol. 6

¹² מכתב בדואר צבאי מאת לויטננט Peter G., 24 במאי 1941, Bibliothek für Zeitgeschichte, Stuttgart, Sammlung Sterz.

גם תעמולת הוורמכט עיצבה את "תמונת האויב היהודי" בצורה מכוונת. היהודים הואשמו למשל באחריות לאווירת העוינות לגרמנים בסרביה. מחלקת התעמולה של הוורמכט טענה בדוחות שלה על הלכי הרוח, ש"טרם חל כל שינוי בעמדה השלילית הרווחת בקרב החוגים האינטלקטואליים. בעניין זה ממלאים היהודים תפקיד רב משקל". עוד במאי 1941 ניתן "אות הפתיחה למערכה נרחבת של תעמולה אנטי-יהודית". "הרצאות על השאלה היהודית" חוברו בשביל הרדיו, ולעיתונות הסרבית הועבר "באופן שוטף חומר נגד התעמולה הקומוניסטית וחומר על פעילותה של היהדות בבלקן".¹³

אם הצעדים הראשונים ברדיפת היהודים נעשו עדיין באופן לא-שיטתי ולא-מתואם, הרי שצעדי הרדיפה הבאים תואמו כבר במלואם בין הדרגים הצבאיים הגבוהים ביותר לשאר רשויות ממשל הכיבוש: שישה שבועות לאחר תחילת הכיבוש פרסם המפקד העליון של הוורמכט בסרביה גנרל לודוויג פון שרדר (von Schröder), צו להגדרת היהודים והצוענים, לרישומם, לסימונם בסרטי שרוול צהובים, לפיטוריהם מכל משרה ציבורית ומחברות פרטיות, לאריזציה של נכסיהם ולהעסקתם בעבודות כפייה.¹⁴ צו זה האחיד את כל צעדי הרדיפה הגזעניים ויצר להם מכנה משותף שחל על מלוא שטח הכיבוש בסרביה.¹⁵ כך החלו ביום אחד שלושת הצעדים הראשונים בתהליך ההשמדה. בו בזמן נדונה האפשרות להקמת גטו יהודי בעיירה הסרבית מיידנפק (Majdanpek),¹⁶ אולם תכנית זו לא הגיעה לכלל מימוש. בשל הדינמיקה של ההתרחשויות שחלו עתה דילג ממשל הכיבוש, בניגוד בפולין, על שלב העברת היהודים לגטאות, ובמקומו פותחה כאן שיטה ייחודית לפתרון השאלה היהודית והצוענית.

¹³ דוחות מצב ופעילות של: "Propagandaabteilung S(erbien)", May-August 1941, BA-MA, RW 4/v.231

¹⁴ צו בנוגע ליהודים ולצוענים, 30 במאי 1941, המוזאון ההיסטורי היהודי בבלגרד, Jevrejski Istorijski Muzej, Belgrad (JIM), 21-1-1-/20

¹⁵ גורלם המאוחר יותר של הצוענים דמה רק חלקית לזה של היהודים. ביולי 1941 נקבע שהצו אינו חל על צוענים שישבו בסרביה מאז שנת 1830, ונשיהם וילדיהם שוחררו מן המחנה לפני תחילת מבצע ההמתה בגז. הסיבה העיקרית להשמדת הצוענים באופן חלקי בלבד היתה נעוצה בחוסר האפשרות להגדירם על-פי

השתייכותם הדתית. הצוענים שהיו כלואים בסתיו 1941 ב"מחנות בני הערובה" (Geisellager) בבלגרד ובשבץ (Šabac) נרצחו כמו היהודים. על השמדת הצוענים ביוגוסלוויה, ראה: Donald Kenrick and Grattan Puxon, *Sinti und Roma: Die Vernichtung eines Volkes im NS-Staat*, Göttingen, 1981; Karola Fings, Cordula Lissner, and Frank Sparing, "...einziges Land, in dem Judenfrage und Zigeunerfrage gelöst": Die Verfolgung der Roma im faschistisch besetzten Jugoslawien 1941-1945, Cologne [nd]; Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische Lösung der "Zigeunerfrage"*, Hamburg, 1996, pp. 248ff

¹⁶ רישום של דיון על ענייני יהודים אצל המפקד הצבאי העליון בסרביה, 14 במאי 1941, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PA/AA), שגרירות בבלגרד: *Judenangelegenheiten*, vol. 62, no. 6

במסגרת הסכם עם השלטונות האזרחיים והמשטרתיים, היה המפקד הצבאי העליון שותף מן ההתחלה לצעדים שננקטו נגד היהודים והצוענים. ככל שאפשר ללמוד מן המקורות, שיתוף הפעולה ביישום המדיניות היהודית והצוענית התנהל ללא הפרעות. בשלב ראשון זה, עד למתקפה על ברית המועצות, אומצו בסרביה הנורמות הגזעניות שהיו בתוקף בשטחים כבושים אחרים והותאמו לנסיבות המקומיות. גורמים בוורמכט שולבו בצעדי הרדיפה הגזענית בכל הרמות ושותפו באחריות להם, בלא שנזקקו לעילות צבאיות לכך או לגליטימציות מיוחדות. הרישום, הסימון, הגזלה וההרחקה מכלל החברה נמנו כבר באביב 1941 עם רכיבי המדיניות היהודית של הנצינל-סוציאליזם ובוצעו גם בידי הוורמכט.

עם המתקפה על ברית המועצות ביוני 1941 חלה תמורה רדיקלית במצב מבחינת גורמי הכיבוש בסרביה. ב-22 ביוני 1941, כשפלש הג'יס הגרמני המזרחי לברית המועצות עם 136 דיוויזיות ולמעלה משלושה מיליון איש, כבר היו מוצבות בסרביה ארבע דיוויזיות כיבוש שמנו 25,000 איש, שתוגברו בשלוש מחלקות משטרה ובמספר גדודי מילואים. גילם הממוצע של החיילים הסדירים היה בסביבות שלושים, וזה של אנשי המילואים היה גבוה יותר. לאנשים אלה לא היה ניסיון לחימה והכשרתם הצבאית הצטמצמה לקורס בן מספר שבועות שבו לא למדו הרבה מעבר לשימוש בנשק האישי. פרט לכמה מפקדים זוטרים לא התנסה איש מהם מעודו בשירות צבאי פעיל, וגם סגל הקצונה כלל קציני מילואים בלבד,¹⁷ דהיינו מנגנון כיבוש ל"זמנים שקטים". אלא שזמנים אלה נקטעו באחת בתחילת קיץ 1941, עת שהפרטיזנים בפיקודו של טיטו יצאו למאבק מזוין. הכוח הגרמני ניצב עתה מול תנועת גרילה מאורגנת כהלכה, אשר לא היה ערוך להילחם בה מבחינה טקטית או מבחינת הכשרתו.

תחילה הטיל המפקד הצבאי העליון גנרל היינריך דנקלמן (Danckelmann) את הלחימה בפרטיזנים על האיינזצגרופה של הסיפ"ו ושל הס"ד, על משטרת השדה החשאית, על גדוד משטרה ועל המשטרה הצבאית.¹⁸ מה שכונה בלשון סגי נהור ה"לחימה המשטרתית בפרטיזנים", פירושו היה למעשה הוצאה להורג בירייה או בתלייה של אזרחים שנחשדו בהשתייכות לפרטיזנים. על כל צרה שלא תבוא, הקימו הגרמנים כבר בעת המתקפה על ברית המועצות "מאגר בני ערובה" (Geiselereservoir). בסרביה נכללו בו קבוצות שהוגדרו גם במזרח כמסה שנועדה להשמדה (Vernichtungsmasse): יהודים וקומוניסטים.¹⁹ כבר בקיץ 1941 היה רצח בני ערובה דבר יום ביומו.

¹⁷ מסמכים על כך ראה: BA-MA, RH 26-718/3, RH 20-12/121.

¹⁸ פקודת מבצע לסיפ"ו ולס"ד, 17 ביולי 1941, BA-MA, RW 40/79. על ההתפתחות המקבילה בצרפת, ולנקודות מוצא דומות השווה מאמרו של אולריך הרברט על צרפת בקובץ זה.

¹⁹ עוד ב-22 ביוני 1941 הורה ראש המינהל האזרחי הרלד טורנר (Turner), לאסור את כל הצמרת הקומוניסטית ואת מי שהשתתפו במלחמת האזרחים בספרד. בו בזמן נצטוותה הקהילה היהודית בבלגרד להקצות בכל יום ארבעים איש, שנועדו לשמש בני ערובה, שיצאו להורג במקרה של פיגועי פרטיזנים; כתב אישום נגד מפקד הסיפ"ו בבלגרד, הד"ר עמנואל שפר, עמ' 19, Bundesarchiv (BA), 70, Jugoslawien/33.

לויטננט פטר ג' סיפר במכתבים ששלח במועדים קבועים על ה"לחימה בפרטיזנים":
26.7.1941: כנופיות שלמות של קומוניסטים נורות למוות ונתלות עכשיו כמעט מדי יום ביומו.

אבל פרט לכך, המצב שקט יחסית.

29.7.1941: האם אתם קולטים במקלט שלכם גם את בלגרד? בערב הם משדרים חדשות בגרמנית גם בשעה 20:00 ובשעה 22:00. אולי מזדמן לך לפעמים לשמוע? אבל אל תיבהל כשמודיעים במקרה את מספרי הקומוניסטים והיהודים שנורו למוות, שנוקבים בהם בכל יום אחרי סוף החדשות. היום הגיעו לשיא! הבוקר הרגו בבלגרד 122 קומוניסטים ויהודים. גם על המקום שלי. . . אתה יכול לשמוע לפעמים במקרה. הוא נזכר לעתים קרובות. . . אתמול נורו למוות יותר משלושים איש.²⁰

לויטננט ג' מספר בגילוי לב רב על פיגועי הקומוניסטים ועל תגובת הכובשים: הוצאה להורג של קומוניסטים ושל יהודים. המידע על פעולות אלה הובא לידיעת הציבור באמצעות הרדיו, והן תוארו ברוב גאווה במכתבים למולדת. המאבק ב"בולשוויזם היהודי" הפך במיקרוקוסמוס של סרביה בתוך שבועות מעטים מעניין שבתעמולה לנורמה יום יומית. הפשעים בוצעו בידיעת המפקד הצבאי העליון ובפקודתו ולעיני החיילים. על רקע תחילת הפעילות הפרטיזנית הסתגל עד מהרה פיקוד הוורמכט לנורמות ולערכים של הלחימה בפרטיזנים, וגם החיילים מן השורה הסתגלו אליהם והפנימו אותם - אם כי הגרעין הקשה של יחידות הוורמכט טרם בא במגע ישיר עם מדיניות דיכוי אכזרית זו. אולם בשל מיעוט מספרם של אנשי ממשל הכיבוש הגרמני בסרביה התפתחו עד מהרה, במצב שנתפס כהרה סכנה, סממנים בולטים של תחושת שותפות גורל ושל הלך נפש של נצורים על קשרי הנאמנות המציינים אותם. סממנים אלה חצו את כל הגבולות הארגוניים והמוסדיים.

חרף המאזן של למעלה מ-1,000 יהודים וקומוניסטים שהוצאו להורג בירייה או נתלו לעין כול ביולי ובאוגוסט 1941, התרחבה פעילות הפרטיזנים בקצב גובר והולך. כבר באוגוסט 1941 הפקיד היטלר את הוורמכט על הלחימה בפרטיזנים בסרביה: "לנוכח התגברות מעשי ההמרדה והחבלה מצפה עתה הפירר ליתר פעילות מצד הכוח, כדי ששייב על כנם את השקט ואת הסדר על-ידי התערבות מהירה וחריפה".²¹ הדבר הביא לשיתוף פעולה בתחום לוחמת הנגד בין אנשי הס"ד, המשטרה והוורמכט. כל גדוד הקים חוליות מרדף ניידות שכללו חיילי ורמכט ואנשי משטרה וס"ד. חוליות מרדף מעורבות אלה ציינו את המעבר מחלוקת עבודה לשיתוף פעולה ישיר בין מנגנוני הוורמכט והמשטרה. על-ידי העירוב הפרסונלי, החיילים התוודעו לשיטות הלחימה המיוחדות של המשטרה והס"ד.

²⁰ מכתבים בדואר צבאי מאת לויטננט פטר ג', מחלקה 9, גדוד חי"ר 721, דיוויזיית חי"ר 714, 27 ביולי, 29 ביולי, 31 ביולי ו-3 באוגוסט 1941, Bibliothek für Zeitgeschichte Stuttgart, Sammlung Sterz.

²¹ ראש הפיקוד העליון של הוורמכט אל המפקד הצבאי בסרביה, 9 באוגוסט 1941, BA-MA, RW 40/5.

הפקדת הסמכות ללחימה בפרטיזנים בידי הוורמכט לא חוללה שינוי בשיטות הלחימה שלו ובהגדרת האויב שהיתה מקובלת בו. מאחר שהלחימה בפרטיזנים בכוחות הקיימים הסתברה כחסרת סיכוי מבחינה צבאית, המשיכה "מדיניות רצח בני הערובה" לשמש כציר המרכזי בלחימה באויב. היהודים והקומוניסטים היו הקרבנות העיקריים.

הכישלון הצבאי הביא לפעולות תגמול לא-מתואמות נגד האוכלוסייה האזרחית. לא זו בלבד שהשיפוט הצבאי התעלם מרצח אזרחים חפים מפשע על-ידי אנשי צבא, אלא שהפיקוד הצבאי התייחס בהבנה להפרה זו של המשמעת הצבאית, אם כי הצביע על השלכותיה השליליות, כפי שנאמר באחת הפקודות שהועברו לכל המחלקות:

נקל להבין שהצבא זועק לנקמה, לאור העובדה שהכנופיות הקומוניסטיות פותחות עליו באש מן המארב. לא אחת נעצרים לפיכך אי אלה אנשים בשדה ונורים למוות. אבל ברוב המקרים אין האשמים, שנעלמו מזמן, נלכדים אלא אנשים חפים מפשע. הדבר מביא לידי כך שהאוכלוסייה, אשר עד לאותה עת גילתה נאמנות, עוברת מתוך פחד או התמרמרות לצד הכנופיות. . . האיסור המוחלט החל על חיילים גרמנים להרוג נשים בלא שהורשעו בדין, להוציא כשהן פועלות נגד הצבא במסגרת מאבק מזוין, הוא דבר מובן מאליו.²²

פקודה זו מלמדת עד כמה התרחק כבר הוורמכט בקיץ 1941 מן הנורמות של דיני המלחמה: מותר היה להוציא להורג פרטיזנים או מי שנחשדו ככאלה, פרט לנשים, ללא הרשעה בדין. חיילים לא הועמדו למשפט צבאי על רצח אזרחים חפים מפשע; באופן עקרוני מצאו מעשי הרצח שלהם הבנה אצל הממונים עליהם, ונתקלו בהתנגדות לא מנימוקים של דיני המלחמה אלא אך ורק מנימוקים פוליטיים וטקטיים.

פעולות הרצח שבוצעו על-ידי הצבא בקיץ 1941 נשאו אופי של פעולות נקם ספונטניות. הן נבעו מן התסכול על הכישלונות בלחימה בפרטיזנים - מעשי זוועה שחיילים לא הועמדו בעטיים לדין צבאי, ואף הסתברו בסופו של דבר כמעשים שהניבו תוצאות הפוכות מן המקווה. הם סיכנו את המשמעת הפנימית ביחידות מבלי שיהיה בהם כדי למנוע את התרחבות הפעילות הפרטיזנית. לפיכך הוחלט שאת מקום מעשי הזוועה תתפוס מעתה ואילך מדיניות דיכוי שיטתית.

הנהגת הוורמכט בברלין חיפשה אדם מתאים למטרה זו, שיהיה מוכן לבצע הלכה למעשה את פקודתו של היטלר "להשיב את הסדר על כנו באמצעים החריפים ביותר".²³ הבחירה נפלה על הגנרל פרנץ בֶּמֶה (Böhme), יליד אוסטריה. בהמלצת מפקדו, גנרלפלדמרשל ליסט

²² ראש הפיקוד העליון LXV, הגנרל בדר (Bader), לכל המחלקות, 23 באוגוסט 1941, BA-MA, RW 40/5.

²³ פקודת הפירור מס' 31a, 16 בספטמבר 1941, ציטוט מתוך: Walter Hubatsch (ed.), *Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939-1945: Dokumente des Oberkommandos der Wehrmacht*, Munich, 1965, pp. 149f.

(List), שהגדירו "מומחה מאין כמותו לענייני הבלקן",²⁴ מינה אותו היטלר בספטמבר 1941 למפקד העליון בסרביה והעמיד תחת פיקודו את כל השלטונות הצבאיים והאזרחיים. ראש המודיעין הצבאי האוסטרי לשעבר נהנה זה כבר מאמונו של היטלר: בפברואר 1938, במפגש עם קנצלר אוסטריה שושניג (Schuschnigg) באוברזלצברג (Obersalzberg), דרש היטלר כי בֶּמָה ימונה לרמטכ"ל צבא אוסטריה. לאחר המלחמה בפולין ובצרפת השתתף בֶּמָה בפלישה ליוון כגנרל בקורפוס ה-18.

כשהגיע גנרל בֶּמָה לבלגרד במחצית ספטמבר נמצאה סרביה כולה, פרט לערים הגדולות, בשליטת הפרטיזנים וקבוצות צ'טניק (Četnik) הלאומיות. בֶּמָה הבין שגם לאחר צירוף יחידות נוספות לכוחותיו לא יהיה בכוחם להחזיר את הארץ לשליטת הכובשים באמצעים צבאיים. הוא כינס את יחידותיו המפוצלות והפזורות בכל רחבי סרביה, ששימשו מטרה אידאלית להתקפות הפרטיזנים, לאזורים בעלי חשיבות אסטרטגית. הוא ביקש לצמצם בכך את אבדותיו ולעצור את התערערות המורל שפשתה בשורות צבאו. במקביל כונן בֶּמָה את המסגרות האידאולוגיות, המשמעותיות והארגוניות במטרה להכניס שיטה בפעולות הדיכוי, שהיו עד לאותה עת לא-מתואמות.

האמונה בדבר זהות מבנית בין הבולשוויזם לבין היהדות, שעשתה לה נפשות גם מחוץ לחוגי הנציזם-סוציאליסטים המושבעים, שימשה כבר באותו קיץ כמקור לגיטימציה להריגת קומוניסטים ויהודים על-ידי אנשי משטרה וס"ד, שהוגדרה כצעדי תגמול

(Sühnemaßnahmen). בעוד שבמלחמה נגד ברית המועצות שימשה ההגדרה בדבר "תת האנשים הסלזונים" להנמכת סף העכבות להשמדת קבוצות אוכלוסייה, הסתייע בֶּמָה האוסטרי בתמונת אויב אוסטרי מסורתית. ביודעו שחלק הארי מן האנשים שבשורות כוחותיו היו אוסטרים, הצביע בֶּמָה על הממד ההיסטורי של שליחותם: "משימתכם נועדה להתבצע בחבל ארץ שבו נשפכו ב-1914 נהרות של דם גרמני בעטייה של בוגדנות הסרבים, גברים כנשים. אתם נוקמי דמם של ההרוגים האלה. חובה להעמיד דוגמה מרתיעה לסרביה כולה, אשר תפגע קשות בכל אוכלוסייתה. כל מי שינהג במידת החסד יחטא לחיי חבריו לנשק. הוא ייקרא לתת את הדין בלא התחשבות בזהותו ויועמד למשפט צבאי".²⁵

המאבק באוכלוסייה האזרחית הועלה אפוא לדרגת לגיטימציה חדשה. מעתה ואילך, הריגת אזרחים חפים מפשע על-ידי הוורמכט לא נחשבה עוד ל"הפרת חוק מובנת" שאמנם אינה יאה לחייל או להפרת המשמעת הצבאית אף שלא בהיתר, אלא הפכה לחלק לגיטימי ובלתי נפרד ממדיניות הכיבוש הצבאית. ההיתלות במלחמת העולם הראשונה שימשה בהקשר זה כחוליה מקשרת לשינוי החוק הצבאי ולהתאמתו למערכת הערכים הנציזם-סוציאליסטית.

²⁴ איגרת טלגרפית מגנרלפלדמרשל ליסט לפיקוד העליון של הוורמכט ולפיקוד העליון של כוחות היבשה, 12 בספטמבר 1941, תעודות נירנברג NOKW-1898.

²⁵ בֶּמָה לכל יחידות דיוויזיית החי"ר 342, 25 בספטמבר 1941, BA-MA, RH 26-342/8.

כדי ליישב תפיסת חוק סובייקטיבית שונה של חיילים עם תפיסת החוק הנצינול-סוציאליסטית, שינה בַמה את הגדרת נורמות ההתנהגות: "יד רכה" (Milde) כלפי האוכלוסייה האזרחית נחשבה מעתה כ"חטא כלפי חיי החברים לנשק". מי שלא היה מוכן לקבל כללים אלה ולנהוג לפיהם היה צפוי להעמדה לדין צבאי "ללא התחשבות בזהותו". כתב פקודה זה של בַמה, שניתן תוך הוראה להשמידו לאחר הבאתו לידיעת היחידות, נועד להחדיר בלב אנשי הצבא את ההכרה במשימתם האידאולוגית וההיסטורית, ולהכשיר את לבם לענישה קולקטיבית של האוכלוסייה האזרחית בסרביה. הלחץ המשמעי מלמעלה, בשילוב עם מתן אפשרות לפרוק מעתה באוכלוסייה האזרחית את הפחדים, התסכולים והתוקפנות שהצטברו בקרב אנשי הצבא במהלך הלחימה הכושלת בפרטיזנים, יצרו תנאים פסיכולוגיים מתאימים לרצח ההמונים המתוכנן.

פקודתו של בַמה יצקה את היסודות החדשים למדיניות הכיבוש בסרביה, אשר עמר ברטוב מזהה אותם גם כמאפיינים הסימפטומטיים של שלטון הכיבוש הצבאי במזרח: הצבא, אומר ברטוב, "חזר אל כללי המוסר הפרימיטיביים ביותר של המלחמה, שקבעו שכל דבר המבטיח את ההירשדות העצמית מותר (ולפיכך נחשב מוסרי), וכי כל דבר העשוי לקפל בתוכו איום, ולו הזעום ביותר (ואשר היה לפי הגדרתו לא-מוסרי), חובה להשמידו".²⁶

גנרל בַמה קיבל מהיטלר את הפקודה "להשיב על כנם את השקט ואת הסדר באמצעים החרפים ביותר". היתה זו אחת מפקודות המסגרת העמומות שהיו כה אופייניות להיטלר: היא לא פירטה את הצעדים שיש לנקוט כדי להשיב על כנם "את השקט ואת הסדר" בסרביה, והותירה מרחב ניכר להכרעות אישיות. ביצוע הפקודה ויישומה בפועל היו תלויים בכושרו של המפקד הצבאי לפענח את ציפיות הפירר ("למה מצפה הפירר"), ובנכונותו לבעוט בחוקים ובנורמות של המשפט הבין לאומי והמלחמה ולהתאים את תפיסת החוק הצבאית לערכים החדשים.

נקודת ציון לדרך פעולתו של גנרל בַמה בהמשך הדברים היתה פקודה מטעם ראש הפיקוד העליון של הוורמכט, קייטל, שעליה הכריז ביום שבו נתמנה בַמה למפקד הכוחות בסרביה. לצורך המאבק ב"תנועת המרי הקומוניסטית בשטחים הכבושים" החיל קייטל על כל האזורים באירופה שנכבשו בידי גרמניה את ההוראה הבאה: "כתגמול על חיי חייל גרמני, יש לראות בדרך כלל את גזירת עונש המוות על 50-100 קומוניסטים כעונש הולם. צורת ההוצאה להורג צריך שתגביר ביתר שאת את ההשפעה המרתיעה".²⁷

²⁶ Omer Bartov, *Hitlers Wehrmacht: Soldaten, Fanatismus und die Brutalisierung des Krieges*, Reinbek, 1995, p. 109 [עמר ברטוב, צבאו של היטלר: חיילים, נאצים ומלחמה ברייך השלישי, תל אביב תשנ"ח, עמ' 78].

²⁷ פקודתו של קייטל מ=16 בספטמבר 1941, BA-MA, RH 26-104/14. ב=28 בספטמבר 1941 הרחיב קייטל את מעגל הקרבנות וצירף אליו חוגים דמוקרטיים בורגניים. פקודה זו היתה בין הגורמים המכריעים להטלת עונש המוות על קייטל במשפט הפיקוד העליון של הוורמכט בנירנברג ולהוצאתו להורג.

ב

במחצית ספטמבר 1941, בעת הגעתו של גנרל בֶּמָה לסרביה, כבר הוחל שם בריכוזם המרחבי של היהודים. בחודש אוגוסט גורשו יהודי חבל בנט לבלגרד, ומתחילת ספטמבר ואילך נכלאו גם הגברים היהודים והצוענים תושבי הבירה.²⁸

במחצית אוגוסט החלו ציר גרמניה בסרביה פליקס בנצ'לר (Benzler) וה"מומחה לענייני יהודים" של משרד החוץ אדמונד ויזנמאייר (Veesenmayer), שנשלח לסייע בידו, להיכנס לפעילות בתחום המדיניות היהודית. במברקים הרבים ששיגרו למשרד החוץ בברלין דרשו בתוקף את גירושם מסרביה של כ-8,000 גברים יהודים, מכיוון ש"פתרון מהיר ודרקוני של השאלה היהודית בסרביה הוא צורך שאין דחוף ומועיל ממנו".²⁹ הם נימקו את בקשתם בטיעונים ביטחוניים: לדבריהם, הסתבר שהיהודים לקחו חלק בפעולות חבלה והמרדה רבות; מחנות ליהודים מכבידים על הצבא; הוכח כי היהודים תורמים תרומה מכרעת לאי השקט בסרביה; גירושם של הגברים היהודים תחילה הוא התנאי החשוב ביותר להשבת הסדר על כנו - אלה היו אחדים מנימוקיו של הציר הגרמני.³⁰ לאחר שאדולף אייכמן השיב בשלילה על שאלת משרד החוץ אם אפשר לקלוט יהודים מסרביה בגנרל-גוברנמן או בברית מועצות, הציע מזכיר המדינה מרטין לותר (Luther) לציר שלו בבלגרד "להפעיל יד קשה ובלתי מתפשרת" נגד היהודים, כדי "ליטול מהם את התיאבון לזרוע אי שקט בארץ. היהודים שרוכזו במחנות צריכים לשמש בני ערובה להתנהגותם הטובה של אחיהם לגזע".³¹

צורת הטיעון ה"ביטחונית" לאידאולוגיית ההשמדה הגזענית התאימה להפליא לשילובה ב"תפיסת ההשקטה" הצבאית של גנרל בֶּמָה. יחד עם הציר בנצ'לר, לחץ תחילה על שר החוץ פון ריבנטרופ (von Ribbentrop) לאשר את גירוש היהודים שכבר נכלאו במחנות. הוא רצה לפנות על-ידי כך מקום למעצם המתוכנן של רבבות אזרחים סרבים וזיהה כעבור ימים ספורים את האפשרויות שבכליאה (שכבר בוצעה) של הגברים היהודים וחלקים מאוכלוסיית הצוענים, למדיניות הדיכוי שלו: היהודים והצוענים עמדו לרשותו כ"בני ערובה זמינים לחיסול" (Geiselpfer auf Abruf) לצורך הוצאות להורג.

לאחר קרב עם הפרטיזנים שנהרגו בו 21 אנשי ורמכט, עשה גנרל בֶּמָה לראשונה ב-4 באוקטובר שימוש ביהודים כקרבנות להוצאה להורג. הוא התווה את המתכונת הארגונית הבסיסית לביצוע ההוצאה להורג ההמונית, והחליט על בחירת קבוצות הקרבנות: "כפעולת עונשין וכתגמול יש להוציא להורג לאלתר 100 אסירים סרבים על כל חייל גרמני שנרצח.

²⁸ דוח על המצב מאת טורנר, 21 בספטמבר 1941, תעודות נירנברג, NOKW-892.

²⁹ מברק מאת ויזנמאייר ובנצ'לר למשרד החוץ, 8 בספטמבר 1941, PA/AA, Inland Hg.

³⁰ ראה ההתכתבות בין בנצ'לר, ויזנמאייר ומשרד החוץ בברלין, PA/AA, Inland Hg.

³¹ לותר לבנצ'לר, 16 בספטמבר 1941, תעודות נירנברג NG-3354.

ראש הממשל הצבאי מתבקש להעביר 2,100 אסירים למחנות הריכוז שבץ (Šabac) ובלגרד (בעיקר יהודים וקומוניסטים), ולקבוע את המקום, את השעה ואת אתרי הקבורה. על הדיוויזיה ה-342 (ממחנה הריכוז שבץ) ומחלקת המודיעין 449 של הקורפוס (ממחנה הריכוז בלגרד) להעמיד לצורך זה את כיתות היורים.³²

בפקודה זו פתח גנרל בֶּמָה שלב חדש בהשמדת היהודים. הנוהל שכבר הפך לשגרה, של רצח יהודים וקומוניסטים בידי האיינזצגרופה, אומץ עתה כשיטה והוכרז כמשימה צבאית. אם בקיץ היו אלה המשטרה והס"ד שהוציאו להורג יהודים וקומוניסטים, עתה ביצע תפקיד זה הצבא עצמו. הסיפ"ו צורף לפעולות אלה ככוח עזר בלבד שסיפק לחוליות ההוצאה להורג של הוורמכט, לפי בקשתן, מספר מסוים של קרבנות.

בשעה שההוצאה להורג ההמונית של יהודים וקומוניסטים בידי יחידות ורמכט היתה בעיצומה, הגדיר בֶּמָה את קבוצות הקרבנות המיועדות להוצאות להורג בעתיד: "כל הקומוניסטים, אזרחים גברים הנחשדים ככאלה, כל היהודים, מספר מסוים של אזרחים בעלי השקפות לאומיות ודמוקרטיות".³³ להוציא את משתפי הפעולה, הקיפה הגדרה זו בכוח את האוכלוסייה כולה.

העברת ה"הוצאות להורג של בני הערובה" מידי ה"יחידות המיוחדות" (Sonderformationen) של הימלר לידי הצבא הסתמכה על ההנחה שהגישה החוקית בקרב החיילים כבר הושחתה במידה כזו עד שיהיו מוכנים לבצע גם את פעולות הרצח הללו. מפקדי היחידות הצבאיות, ובראש ובראשונה גנרל בֶּמָה, ניסו עתה להכין את החיילים מבחינה פסיכולוגית ומנטלית למדיניות הדיכוי העקובה מדם. הדבר נעשה בדרכים שונות, בעיקר על-ידי פקחת עיני החיילים ל"שליחותם ההיסטורית": לפי גנרל בֶּמָה, "נהרות הדם הגרמני שנשפכו" בשנת 1914 "בעטייה של בוגדנות הסרבים, גברים כנשים", יבואו על נקמתם ב-1941. תחושת הכבוד והאחוה של החיילים הפכה לאמצעי: גנרל בֶּמָה פקד "לשתף במידת האפשר בהוצאה להורג את היחידה שסבלה אבדות". הלחץ המשמעותי הוגבר: במקרה של גילוי "מורך לב לנוכח פני האויב" נשקף לחיילים משפט צבאי. בקרב החיילים לובו פחדים גבריים: למרות שבידי המפקדים נמצאו עדויות הפוכות, הפיצו מטות היחידות במכוון את השמועה המבעיתה כי חיילים שייפלו בשבי הפרטיזנים צפויים לסירוס.

תערובת זו של תמונות אויב היסטוריות, שמועות והפחדה באמצעות תעמולה, מושגי משמעת ואחוה מסולפים, על הקריאה המשולבת בהם לרצח המונים שזכה בתוקף חיובי, היתה עתידה להסתבר כשיטה יעילה ותכליתית לתיעול תחושת העליונות הפגועה. לדימוי הגזעני של האויב בקרב החיילים, ניתנה לגיטימציה צבאית לשם תרגומן לפעולות רצח.

³² פקודה טלפונית מאת בֶּמָה למחלקת המפקדה, 4 באוקטובר 1941, BA-MA, RH 24-18/213.

³³ פקודתו של בֶּמָה, 10 באוקטובר 1941, BA-MA, RH 26-104/14.

הפקודות מלמעלה והנכונות הגוברת מלמטה לבצע פקודות אלה הולידו בסרביה בסתיו 1941 דינמיקה של רצח המונים.

בתוך כך נוצר שילוב בין היגיון ההשמדה הגזעני לבין הרציונליות התכליתית של הטכניקה השלטונית: חלק הארי מתוך כ-8,000 הגברים היהודים, הצוענים הנוודים וה"חשודים כקומוניסטים" כבר היו כלואים במחנות והיו זמינים בכל עת לפעולות של הוצאה להורג. עתה נבחרו הקרבנות בהתאם למדרג הגזעי הנציונל-סוציאליסטי: תחילה כל היהודים והצוענים, אחריהם אנשים שנחשדו כקומוניסטים, ולבסוף שאר האוכלוסייה, תוך שהשיוך לשתי הקבוצות האחרונות נעשה בדרך כלל באופן שרירותי למדי. ראשונים נרצחו אפוא היהודים והצוענים. יחידת ורמכט שסבלה אבדות בלחימה נגד פרטיזנים פנתה בבקשה למטה הנוגע בדבר כי יועמדו לרשותה מספר בני ערובה (ביחס של 1:100 לכל חייל שנפל, וביחס של 1:50 לכל פצוע). ראש המינהל האזרחי, ד"ר הרלד טורנר, הוא שבחר את הקרבנות וקבע את מועד ההוצאה להורג ואת מקומה. כיתת יורים, שהורכבה ממתנדבים אנשי היחידה הנוגעת בדבר, היתה אוספת את הקרבנות מן המחנה במשאיות ומסיעה אותם לאתר ההוצאה להורג. האתר היה נחסם מכל עבריו, והקרבנות היו מצטווים לחפור לעצמם בורות קודם שנורו למוות. ההוצאות להורג הוסרטו וצולמו על-ידי פלוגת התעמולה. בתום הפעולה היה הקצין האחראי מכין דוח מפורט על ה"הוצאה להורג בירייה של יהודים וצוענים", שהועבר לדרגים הצבאיים הגבוהים יותר בסרביה ולפיקוד הצבאי העליון 12 בסלונקי - הגוף הבכיר ביותר של הוורמכט באזור הבלקן. פעולות הוצאה להורג גדולות יותר נמשכו משעה מוקדמת בבוקר עד שעות הערב, ולא אחת נתמשכו לאורך ימים תמימים.

באחד מדוחות ההוצאה להורג, מ-1 בנובמבר 1941, פירט מפקד הפעולה את יתרונות השיטה ומגרעותיה:

לאחר סיכום עם מפקדת הס"ס אספתי את היהודים והצוענים שנבחרו ממחנה השבויים בבלגרד. המשאיות של מפקדת שדה 599 שעמדו לרשותי למטרה זאת התגלו כבלתי מתאימות, משתי סיבות: (1) הן נהוגות בידי אזרחים. הדבר מסכן את החשאיות; (2) כולן היו ללא כיסוי, כך שאוכלוסיית העיר ראתה את מי הובלנו במשאיות ולאן נסענו.

ליד המחנה נקהלו נשות היהודים, שייילו וצרחו כשיצאנו לדרך. האתר שבו בוצעה ההוצאה להורג הוא נוח מאוד. הוא שוכן צפונית לפנצ'בו (Pančevo), סמוך לכביש פנצ'בו-יבוקה (Jabuka), שם מתנשאת סוללה כה גבוהה עד שרק במאמץ אפשר לטפס לראשה. מול הסוללה משתרע שטח ביצות ומאחוריו נהר. בזמן שיטפונות (כמו ב-29 באוקטובר) המים מגיעים כמעט עד לסוללה. הדבר מאפשר למנוע בריחת אסירים בעזרת קומץ אנשים. דבר נוח נוסף הוא הקרקע החולית שבמקום, המקלה על חפירת הבורות ומקצרת לפיכך את זמן העבודה.

בהגיענו למרחק של 1.5-2 קילומטרים מן המקום שנבחר ירדו האסירים מן המשאיות והגיעו למקום בצעדה רגלית, ואילו הנהגים האזרחים נשלחו מיד חזרה עם המשאיות, כדי לתת להם נקודות אחיזה מעטות ככל האפשר לחשד. אחר כך, מסיבות ביטחוניות ולשם שמירת החשאיות, הוריתי לחסום את הכביש לתנועה.

אתר ההוצאה להורג אובטח על-ידי 3 מקלעים קלים ו-12 צלפים: (1) נגד ניסיונות בריחה מצד האסירים; (2) לשם הגנה עצמית נגד תקיפות אפשריות מצד כנופיות סרביות. חפירת הבורות תובעת את מרב הזמן, בעוד שההוצאה להורג עצמה מתנהלת מהר מאוד (100 איש ב-40 דקות).

מיטלטלים אישיים וחפצי ערך נאספו קודם לכן והוטענו על המשאית שלי, כדי להעבירם לאחר מכן לידי הארגון הנצינל-סוציאליסטי לרווחת העם (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt).

הריגת היהודים פשוטה יותר מזו של הצוענים. יש להודות שהיהודים הולכים אל מותם שלווים ביותר - הם עומדים רגועים מאוד - בעוד שהצוענים מייללים, צורחים ואינם חדלים להתנועע כשהם כבר עומדים במקום ההוצאה להורג. אחדים אף קפצו לתוך הבור לפני מטח הירי וניסו להעמיד פני מתים.

בתחילה לא ניכרה בחיילי השפעה כלשהי. ביום השני כבר אפשר היה להבחין שעצביו של חייל זה או אחר אינם עומדים לו לבצע את הירי לאורך זמן. התרשמותי האישית היא שבזמן הירי עצמו לא מופיעות עכבות נפשיות. אלה מתעוררות רק כעבור ימים, כשחושבים על הדברים הללו בערב במנוחה.³⁴

אוברלויטננט אחד דיווח בצער שמחלקתו הוחלפה בזמן הוצאה להורג של יהודים: "בסך הכול נורו למוות ב-9 וב-11 באוקטובר 1941 449 איש על-ידי היחידות הנזכרות. למרבה הצער נאלצנו מסיבות מבצעיות להפסיק הוצאה להורג נוספת על-ידי היחידות הנזכרות ולהעביר את המשימה ליחידתו של מאיור פונגרובר (Pongruber)."³⁵

למרות שחלק מן החיילים מילאו את תפקידם בהתלהבות, הופיעו אצל אחרים בזמן ההוצאות להורג "חולשות אנושיות" ו"עכבות נפשיות". חשוב להדגיש שהחיילים לא חויבו לקחת חלק בהוצאות להורג. מי שעצביו הסתברו כ"חלשים מדי", או מי שלא הצליח להתגבר על רגישויות מצפוניות אלה או אחרות, יכול היה לפטור את עצמו מהשתתפות. אף על פי כן התנהלו ההוצאות להורג ההמוניות בידי הוורמכט ללא תקלות, ולא הופיעו במהלכן עיכובים או מעצורים. בשתי פעולות ההוצאה להורג המתוארות לעיל לבדן נרצחו 4,400 יהודים וצוענים. בשום מקום אין למצוא אזכורים בדבר השפעות שליליות על המשמעת הפנימית בקרב החיילים.

³⁴ דוח פעילות של דיוויזיית החי"ר 704, 1 בנובמבר 1941, BA-MA, RH 26-104/15.

³⁵ דוח על הוצאה להורג של יהודים ב-9 וב-11 באוקטובר 1941, BA-MA, RH 24-18/213.

במקומות שבהם לא נמצאו די יהודים וצוענים למכסת השמדה, השלימו אזרחים סרבים אחרים את מאגר הקרבנות - למשל בערים קרלייבו (Kraljevo) וקרגווייווץ' (Kragujevac), אשר בתוך ימים מעטים נורו בהן למוות למעלה מ-4,000 תושבים, בין השאר בידי יחידות מדיוויזיית החי"ר 717. מהלכן של פעולות טבח אלה אופייני לשיטות הפעולה של הצבא. בקרלייבו נרצחו תחילה 300 "קומוניסטים, לאומנים, דמוקרטים ויהודים", וביום שלמחרת נרצחו בידי כיתות הירי למעלה מ-1,400 גברים שנאספו ללא הבחנה.³⁶

בקרגווייווץ' פעלה "שיטת בחירה" דומה: תחילה נרצחו יהודים, קומוניסטים והאסירים הפליליים מבית הסוהר המקומי, ורק למחרת חיסל הכוח הצבאי אזרחים אחרים - בסך הכול 2,300 נפש.³⁷

בסתיו 1941 היו מעשי הטבח ביהודים, בצוענים ובאזרחים סרבים אחרים חלק קבוע משגרת היום של הוורמכט כצבא כיבוש. במהלך מעשי הרצח ההמוניים ושלוחי הרסן אבדה ההבחנה בין הקרבנות: אפילו משתפי פעולה נשאבו אל תוך מכונת החיסול. ראש המינהל האזרחי טורנר הורה לפיכך למפקדי המחוזות ויחידות השדה לברור את הקרבנות בצורה מובחנת יותר, על אף שהיה מודע לבעיה שהוא עצמו יצר, והיא שביחס של 1:100 "אי אפשר עוד לספק קרבנות אם עלינו להתחשב במידה זו או אחרת במושג אשמה כלשהו, ולו רק בגין השקפתם הכללית של המיועדים להיאסר".³⁸

לעומת זאת, בכל הקשור ליהודים ולצוענים לא היה צורך להתחשב בקריטריונים מעורפלים כאלה בבחירת הקרבנות: טורנר הדגיש שגם להבא יש "לספק לצבא בכל מקרה את כל הגברים היהודים והגברים הצוענים כבני ערובה".³⁹

אולם מספר היהודים והצוענים לא סיפק את הביקוש הרב לקרבנות להוצאה להורג. למרות ש"מאגר בני הערובה" הוגדל ב-400 גברים יהודים, מרביתם פליטים מאוסטריה מ"טרנספורט קלדובו" (Kladovo),⁴⁰ "מוצה" מאגר זה עד תום תוך שבועות מעטים. כבר בתחילת נובמבר 1941 דיווח היועץ הדיפלומטי רדמכר (Rademacher), שהיה מופקד במשרד החוץ על פתרון הבעיה היהודית בסרביה: "הגברים היהודים ייהרגו עד סוף השבוע הנוכחי; בכך תחוסל הבעיה המועלית בדוח הצירות".⁴¹

בתכתובת בין מוסדות ממשל הכיבוש נעשה ניסיון להעניק לגיטימציה להשמדת היהודים והצוענים בעזרת מונחי הסוואה צבאיים וטיעונים מדומים. למשל, ראש המינהל האזרחי טורנר נימק באוזני גורמים צבאיים את מדיניות ההשמדה בכך ש"האלמנט היהודי יש לו חלק

³⁶ Manoschek, "Serbien ist judenfrei," pp. 155-158

³⁷ Manoschek, "Serbien ist judenfrei," pp. 158-168

³⁸ פקודתו של טורנר לכל מפקדי המחוזות והשדה, 26 באוקטובר 1941, תעודות נירנברג NOKW-802.

³⁹ שם.

⁴⁰ Gabriele Anderl and Manoschek, *Gescheiterte Flucht: Der jüdische "Kladovo-Transport" auf dem Weg nach Palästina 1939-42*, Vienna, 1993

⁴¹ רשימותיו של רדמכר על מסעו בתפקיד בבלגרד, 7 בנובמבר 1941, PA/AA.

רב בהנהגת הכנופיות, וכי דווקא צוענים אחראים למעשי אכזריות מחרידים ופועלים בתחום איסוף המודיעין".⁴²

בין ידידים לא היה על טורנר להסתייע בטיעונים מעניקי לגיטימציה מעין אלה. במכתב אישי לגרופנפירר-ס"ס ריכרד הילדברנד (Hildebrandt), גולל טורנר בגילוי לב גמור את מניעיו האמתיים:

בשמונת הימים האחרונים הוריתי על הוצאתם להורג של 2,000 יהודים ו-200 צוענים, לפי יחס של 1:100, כתגמול על רצח חייתי של חיילים גרמנים. בשמונת הימים הבאים יוצאו להורג 2,200 אנשים נוספים, אף הם כמעט כולם יהודים. זאת אינה עבודה יפה! אבל היא חייבת להיעשות כדי להבהיר לאנשים אחת ולתמיד מה פירוש הדבר אפילו רק לתקוף חייל גרמני. נוסף על כך, בדרך זאת נפתרת השאלה היהודית במהירות הרבה ביותר. אם לדקדק בדברים, אין זה למעשה דבר נכון לעשותו - שעל גרמנים שנרצחו, שאצלם היה היחס חייב להיות 1:100 לרעת הסרבים, יוצאו עתה להורג 100 יהודים. אבל אלה נמצאו לנו במקרה במחנה - ככלות הכול גם הם אזרחים סרבים, והרי ממילא הם חייבים להיעלם.⁴³

גם החיילים שלקחו חלק בהוצאות להורג היו מודעים לחוסר ההיגיון שבהריגת היהודים. אחד החיילים שהשתתפו בהוצאות להורג הודה בריאיון, שלכל המשתתפים היה ברור "שהריגת היהודים לא היה לה כל קשר להתקפות פרטיזנים, ואלה שימשו אך כאמתלה להשמדת היהודים. . . . רוב היורים בכיתות ההוצאה להורג מעולם לא ירו ירייה אחת לפני כן ואף לא אחר כן".⁴⁴

כל רשויות ממשל הכיבוש היו שותפות להסרת סייגי המלחמה ולביטול נורמות המלחמה הקיימות. רצח העם שבוצע ביהודים ובחלק מהצוענים, כמו הדיכוי ההמוני של כלל האוכלוסייה האזרחית בסרביה, היה מיזם משותף של כל הרשויות. הוורמכט, כגורם מרכזי, נטל את היזמה בשלב המכריע בסתיו 1941 בכל הקשור בניסוח הפקודות. הצבא אף יישם מדיניות זו הלכה למעשה.

המאזן שהותיר אחריו גנרל בֶּמַה בדצמבר 1941, לאחר כהונה בת חודשיים בלבד כמפקד הצבאי העליון בסרביה, היה: לעומת 160 חללים ו-278 פצועים מבין אנשי הוורמכט נמנו רשמית 3,562 פרטיזנים שנפלו בקרב,⁴⁵ ובין 20,000 ל-30,000 אזרחים שנורו למוות - ביניהם כל הגברים היהודים והצוענים.⁴⁶

ג

⁴² פקודה מטעם טורנר לכל מפקדי המחוזות והשדה, 26 באוקטובר 1941, תעודות נירנברג NOKW-802.

⁴³ מכתב מאת טורנר להילדברנד, 17 באוקטובר 1941, תעודות נירנברג NO-5810.

⁴⁴ ריאיון של המחבר עם A.A., 22 בפברואר 1990 (מוקלט ברשמקול).

⁴⁵ רישום בתיק צעדי תגמול עד 5 בדצמבר 1941, BA-MA, RW 40/23.

⁴⁶ לחישוב מספר הקורבנות ראה: Manoschek, "Serbien ist judenfrei," p. 166, fn. 60.

עוד בסתיו 1941, בעיצומו של רצח הגברים היהודים, נקט ראש המינהל האזרחי גרופנפירר-ס"ס הרלד טורנר בצעדים הראשונים לכליאת הנשים והילדים היהודים במחנה הריכוז סיימישטה (Sajmište), הסמוך לבלגרד: "עבודות ההכנה לגטו יהודי בבלגרד נשלמו. לאחר שיחוסלו שאר הגברים היהודים, לפי פקודת המפקד העליון בסרביה שכבר ניתנה, יאכלס הגטו כ-10,000 נשים וילדים יהודים".⁴⁷

בכך חזרה היזמה להשמדת היהודים מן הוורמכט לידי המשטרה והס"ד, תוך שהוורמכט העניק לגיטימציה גם לכליאת נשים וילדים באמתלות צבאיות אבסורדיות. כנימוק למשלוח הנשים והילדים למחנה הריכוז סיימישטה, ששכן במתחם ירידים לשעבר סמוך לבלגרד, טענה מחלקת המודיעין Ic/AO (Abwehrabteilung) בסלוניקי (אשר כעבור חודשים אחדים היה גם קורט ולדהיים עתיד להצטרף אליה): "כל היהודים והצוענים יועברו למחנה ריכוז ליד זמלין (סיימישטה) . . . הוכח שהם היו האנשים המרכזיים בשירות המודיעין של המורדים".⁴⁸ בסוף 1941 ותחילת 1942 נכלאו במחנה הריכוז סיימישטה כ-7,000 הנשים, הילדים והקשישים היהודים - כמו גם 500 גברים יהודים שהושארו בחיים כדי שימשו כשומרי סדר במחנה הריכוז - וכן 292 נשים וילדים צוענים.

בזמן העברתם למחנה הריכוז - כלומר עוד לפני ועידת ונזה בינואר 1942 - כבר נחרץ גורלם. בסוף 1941 הזמין ראש המינהל האזרחי טורנר מברלין, בסיוע נציגות הס"ד בבלגרד, את המוצר הטכנולוגי החדש ביותר להשמדת יהודים: מכונת גז.⁴⁹

מחנה הריכוז סיימישטה שכן כמטחוי עין מבלגרד, בעברו השני של נהר הסווה (Save). ממצודת בלגרד, טשמיידן (Tašmajdan), אפשר היה לראות במשקפת את האסירים. אולמות היריד לשעבר לא הוכנו די הצורך לקליטת 7,000 בני אדם. הנשים והילדים שוכנו בצריפים ארעיים שכמעט אי אפשר היה להסיקם. בחורף 1941/42 הקר כקרח היו שיעורי התמותה במחנה, בפרט בקרב הפעוטות, גבוהים בהתאם.⁵⁰

מלאכת הניהול הפנימי של המחנה היתה פשוטה יחסית. 500 הגברים היהודים שלא הוצאו להורג בסתיו 1941 הפעילו במחנה מעין "ניהול עצמי". הופקדו בידיהם חלוקת המזון, חלוקת העבודה וארגון שירות שמירה יהודי, שסייר לאורך גדר התיל שהקיפה את המחנה.⁵¹ היקפו

⁴⁷ מכתב מאת טורנר מ-20 באוקטובר 1941, תעודות נירנברג NO-3404.

⁴⁸ הערות לרגל מסעו של ממלא מקום המפקד העליון לבלגרד, 5 בדצמבר 1941, תעודות נירנברג-NOKW-1150.

⁴⁹ העתק חלקי של איגרתו של טורנר לוולף, 11 באפריל 1942, AR-Z 372/59, ZStL, 503.

⁵⁰ Menachem Shelach, "Sajmište: An Extermination Camp in Serbia," in

Holocaust and Genocide Studies, 2 (1987), pp. 243-260 [מנחם שלח, "סיימישטה":

מחנה השמדה בסרביה", בתוך *דפים לחקר תקופת השואה*, 3 (1983), עמ' 127-152].

⁵¹ Christopher R. Browning, *Fateful Months: Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York/London, 1985, p. 71

החיצוני של המחנה נשמר בתורנות על-ידי משמרות בנות 25 איש מגדוד העתודה המשטרתי 64.⁵²

מפקד המחנה היה החל מינואר 1942 אונטרשטומפירר-ס"ס הרברט אנדורפר (Andorfer) האוסטרי. בתחילת מרס 1942 קיבל אנדורפר ממטהו בבלגרד הודעה כי מכונית מיוחדת הגיעה מברלין, שנועדה להמית בגז את אסירי המחנה היהודים. מיד לאחר מכן שוחררו הנשים והילדים הצוענים ממחנה הריכוז.

כדי להבטיח שההמתה בגז תתנהל ללא תקלות, הורה אנדורפר לתלות במחנה מודעות שהבטיחו לאסירים כי יועברו למחנה אחר, שבו יזכו לתנאים טובים יותר. אנדורפר אף פרסם תקנון מחנה בדוי והורה לאפשר לאסירים לקחת עמם את מיטלטליהם.

כדי להיחלץ מתנאי החיים המחרידים במחנה הריכוז סיימישטה, נרשמו האסירים בהמוניהם ומרצונם החופשי להעברה. בתקופה שבין תחילת מרס לתחילת מאי 1942 יצאו מדי בוקר - פרט לימי א - שתי משאיות מבלגרד למחנה הריכוז סיימישטה. בהגיען למחנה, העמיסו על משאית אחת 50-80 נשים וילדים את מיטלטליהם. הם עצמם עלו על משאית אחרת בצבע אפור מתוצרת "זאורר" (Saurer), התיישבו על ספסלים, ושתי המשאיות יצאו לדרך בכיוון בלגרד. לאחר שחצו את גשר הסוהו, סטתה המשאית שעליה מיטלטלי הקרבנות מן הדרך, והובילה אותם למחסן הארגון הנציונל-סוציאליסטי לרווחת העם.

משאית הגז עצרה לחנייה קצרה. אחד משני הנהגים, וילהלם גץ (Götz) או ארווין מאייר (Meyer), יצא וסובב ידית בצדה החיצוני של המשאית, שהסיטה את גז הפליטה לתוך חללה הפנימי. במהלך הנסיעה - היישר דרך בלגרד לאוולה (Avala), מהלך כ-15 קילומטרים דרומית-מזרחית לבירה - הומתו היהודים שבמשאית בגז. כשהגיעה המשאית לאתר ההוצאה להורג אוולה, הוציאה קבוצת אסירים מכלא בלגרד את המתים, בהשגחת שומרים מגדוד העתודה המשטרתי 64, וקברה אותם בשוחות שנחפרו מבעוד מועד.

עד תחילת מאי 1942, כלומר בתוך חודשיים, נרצחו בדרך זו כ-7,500 אסירי המחנה היהודים. משנסתיים מבצע הרצח הוסעה משאית הגז לברלין, שם עברה שיפוץ טכני ונשלחה למינסק בביילורוסיה, ושימשה שוב לרצח יהודים.

מבחינת היגיון הרוצחים התנהל מבצע ההמתה בגז ביעילות רבה. הובלת הקרבנות ממחנה הריכוז למשאית הגז התנהלה ללא תקלות. פעולת הרצח הצריכה קומץ אנשים: שני נהגי המשאית, שבעה אסירים להורדת המתים, לחפירת השוחות וכיסויין - אלה נורו למוות בסיוע המתת הטרנספורט האחרון - וארבעה שוטרים לשמירה על האסירים.

⁵² אם אין מצוין אחרת, שחזור פעולת ההמתה בגז מבוסס על המשפט נגד ראש הסיפ"ו והס"ד בסרביה עמנואל שפר, ZStL, AR 1256/61, ונגד הרברט אנדורפר (Andorfer), Landesgericht Wien, 27e, Vr 2260/67, ועל פסק הדין נגד הרברט אנדורפר, ZstL, 503 AR, 2656/67, Manoschek, "Serbien ist judenfrei," pp. 169-184.

למרות מיעוט מספרם של אנשי צוות ההמתה בגז, השמועה על רצח ההמונים נפוצה במהירות רבה בשורות הס"ד. לפי שלישו של מפקד מחנה הריכוז אדגר אנגה (Engel), היה זה "סוד גלוי שהמשאית משמשת להמתת יהודים בגז".⁵³

גם בגדוד העתודה המשטרתית 64 היו הדברים ידועים. שוטר שהשתתף במבצעי ההמתה בגז העיד במשפט, ש"חרף השמירה על החשאיות התפשט בהדרגה המידע על פעילות זו בקרב אנשי המחלקה, מה גם שליד מקום החנייה של המשאית היתה ממוקמת כיתת משמר מן המחלקה שלנו, אשר לא פעם היתה לאנשיה הזדמנות לראות את משאית הגז".⁵⁴ ראש מחלקה בממשל הצבאי נזכר בעדותו כי "באביב 1942 נודע [לו] מפי חוגי פולקסדויטשה, שאסירי המחנה היהודים מומתים בגז".⁵⁵

מטוה של המפקד הצבאי היה מעודכן ביחס לצמצום המתמשך במספר אסירי מחנה הריכוז סיימישטה. בדוחות מחלקת המטה שנערכו מדי עשרה ימים, מצוינת בפרוטרוט הירידה הקבועה במספר אסירי מחנה הריכוז.

גם חיילי הוורמכט יכלו לעמוד על המתרחש, לפחות באופן חלקי. גופות הקרבנות נקברו באתר החיסול בירי סמוך ליישוב אוולה. באותו מקום התאמנו היחידות הגרמניות בירי באופן קבוע. נהג משאית ממפקדת השדה בבלגרד נזכר כיצד גילה את השוחות ובהן גופות הנשים היהודיות שהומתו בגז, בשעה שעסק בהצבת מטרות בקצה האתר למטווח שערכה יחידתו. משמאל ומימין לכביש הבחין בקווי המתאר של שוחות מרובעות, שמתוכן עלתה צחנת בשר מרקיב. הוא ראה בגדי נשים מבצבצים באדמה, והסיק מכך שאלה קברות המונים לנשים.⁵⁶ באביב 1942 טרם הקפידו הרוצחים על שמירת חשאיות מלאה. רק מאוחר יותר, משהסתמנה התבוסה הגרמנית, החלו בפעולות קדחתניות לטשטוש מעשי הרצח ההמוניים שבוצעו. בנובמבר 1943 הגיע לבלגרד "זונדרקומנדו 1005", בפקודו של איינזצגרופנפירר פאול בלובל (Blobel). במשך ארבעה חודשים הוציאו אנשי יחידה זו מן האדמה את גופות הקרבנות שנורו למוות בסתיו 1941 ושהומתו בגז באביב 1942, ערמו אותן בערמות ושרפו אותן.⁵⁷

באוגוסט 1942, כשמפקד הוורמכט בדרום מזרח אירופה גנרל לר (Löhr) חזר לבלקן, דיווח לו בגאווה ראש המינהל האזרחי בסרביה, גרופנפירר-ס"ס הרלד טורנר: "השאלה היהודית, וכן השאלה הצוענית, מחוסלות לגמרי: סרביה היא הארץ היחידה שבה נפתרו השאלה

⁵³ עדות במשפט מפי אדגר אנגה, 2 במאי 1966, בית המשפט המחוזי וינה, 27e, Vr 2260/67.

⁵⁴ עדות במשפט מפי קרל ו', 24 בנובמבר 1964, ZStL, AR 1256/61.

⁵⁵ עדות במשפט מפי ד"ר ולטר או', 5 באפריל 1952, ZStL, AR 1256/61.

⁵⁶ עדות במשפט מפי אנטון ו', 9 באוגוסט 1962, ZStL, AR 12/62.

⁵⁷ החקירות נגד אנשי זונדרקומנדו 1005, ZStL, AR-Z 115/77.

היהודית והשאלה הצוענית".⁵⁸ לאחר אסטוניה היתה סרביה הארץ השנייה בתחום השליטה הנצינול-סוציאליסטית שנעשתה "נקייה מיהודים".

ד

תהליך ההשמדה בסרביה התנהל בארבעה שלבים רציפים: לאחר אביב 1941 ועם תחילת מלחמת הפרטיזנים בקיץ החלו אנשי משטרה וס"ד ברצח חלק מן הגברים היהודים - לאחר הגדרת הקרבנות, שלילת זכויותיהם, הרחקתם מהחברה ושוד רכושם. עם העברת הלחימה בפרטיזנים לידי הוורמכט והגעתו של גנרל בֶּמָה, הרחיב הוורמכט את תכנית ההשמדה על כלל הגברים היהודים. עוד בעיצומו של רצח הגברים נכלאו הנשים והילדים היהודים במחנה הריכוז סיימישטה, ובאביב 1942 הומתו בגז.

רצח הצוענים התנהל רק בחלקו במקביל לרצח היהודים. התקנות שהותקנו ליהודים באביב 1941 חלו במשך תקופה קצרה בלבד גם על הצוענים. לאחר שבועות אחדים החלו הכובשים להבחין בין צוענים יושבי קבע לצוענים נודדים: אזרחים סרבים ממוצא צועני, שהיו בעלי מקצוע מכובד, ניהלו אורח חיים סדיר והוכיחו שאבותיהם היו יושבי קבע לפחות מאז 1850, הוצאו מתחולת תקנות אלה החל ביולי 1941. אין אפשרות לברר את מספרם המדויק של הצוענים שמצאו את מותם בחיסולים ההמוניים בירי בידי הוורמכט בסתיו 1941. אם לחשב את מספרם לפי היחס בין מספר הנשים והילדים היהודים לבין מספר הנשים והילדים הצוענים במחנה הריכוז סיימישטה (7,000 לעומת 300 בקירוב), היה מספרם נמוך יחסית. הנשים והילדים הצוענים שוחררו ממחנה הריכוז סיימישטה זמן קצר לפני תחילת ההמתות בגז.

השלב הראשון בתכנית ההשמדה לא היה מותנה בפקודה גורפת להשמדת יהודים ולא בהסכמתו של היטלר לרצח שיטתי של היהודים. בסרביה, גופי ממשל הכיבוש הגרמני קיבלו באופן עצמאי את ההחלטה להתחיל בפתרון השאלה היהודית בתחום שיפוטם.

התווה ובוהו המוסדי שאפיין את המשטר הנצינול-סוציאליסטי ששרר גם בסרביה. קיומן של רשויות שונות זו לצד זו, אשר חפפו זו את זו בתפקידים ובסמכויות שמעולם לא הוסדרו באופן חד משמעי, היה מקור ליריבויות ולמאבקי התבלטות בלתי פוסקים בין גופי ממשל הכיבוש.⁵⁹ על רקע זה מזדקרים לעין ההשלמה ההדדית ושיתוף הפעולה נטול החיכוך בין גופי ממשל הכיבוש השונים בכל הקשור למדיניות כלפי היהודים.

⁵⁸ תעודות נירנברג NOKW-1486, 29.8.1942.

⁵⁹ Christopher R. Browning, "Harald Turner und die Militärverwaltung in Serbien 1941-1942," in Dieter Rebenitsch and Karl Teppe (eds.), *Verwaltung contra Menschenführung im Staat Hitlers*, Göttingen, 1986

השואה בסרביה היתה אפוא פעולה משותפת של כל שלטונות ממשל הכיבוש, והאחריות הישירה לה עברה מגוף לגוף. המצב בכל זמן נתון הוא שהכריע בידי מי יימצא הפיקוד על השלבים השונים של רדיפת יהודים - בידי הוורמכט או האיינזצגרופה, ממשל הכיבוש או הצירות. ככל שנדרשו הנחיות מטעם המרכזים בברלין, הן הותאמו במקום למצב ששרר בכל זמן נתון. אגב כך העבירו הרשויות הפוליטיות-משטרתיות, האזרחיות והצבאיות את האחריות על יישום המדיניות היהודית זו לידי זו והשלימו זו את זו. למן ההתחלה שררה בין רשויות הכיבוש השונות תמימות דעים ביחס למטרה "להעלים" את היהודים מסרביה. גם על האמצעים להשגת מטרה זו, במצבים הקונקרטיים השונים, הגיעו רשויות הכיבוש לכלל הסכמה חיש מהר.

מתוך אולריך הרברט (עורך), "מדיניות ההשמדה הנאצית 1933-1945: מחקר ופולמוס בהיסטוריוגרפיה הגרמנית החדשה", יד ושם, 2000. עמ' 189-215.